

ETO: 94(439),,1956”

Vladimir Popin

AZ 1956 UTÁNI DÉLKELET-EURÓPAI DEMOKRATIZÁLÁSI TÖREKVÉSEKET FÉKEZŐ TÉNYEZŐKRŐL*

*On the factors impeding democratisation efforts in south-eastern
Europe after 1956*

A szerző az 1956 utáni folyamatokat lassító, fékező és gátló tendenciákról és tényezőkről számol be. Mindenekelőtt a magyarországi koncepciós politikai perekről, az ún. „kirakatperekéről”, amelyek révén azt akarták bebizonyítani, hogy Jugoszlávia vezetősége revizionista, áruló, az imperializmus ügynöke. Ilyen pereket egymás után rendeztek, Albániától kezdve, Magyarországon, Csehszlovákián, Lengyelországon és Románián át Bulgáriáig. 1956 decembere, a Kádár kormány kezdeti konszolidálása után, megkezdődött a forradalom azon részvevőinek a letartóztatása, akiknek nem sikerült külföldre menekülniük. A következő három év folyamán kb. 20 000 személyt tartóztattak le, 3000-ret internáltak és több mint 230-at felakasztottak a rögtönítélő és rendes bíróságok ítéletei alapján, köztük Nagy Imrét is.

Kulcsszavak: 1956, demokratizálási törekvések, koncepciós perek

Mielőtt rátérnék a mondanivalóm felolvasására, meg akarom köszönni a számomra igen megtisztelő meghívást, hogy vegyek részt ezen a szimpóziumon. A meghívás alapja az *1956 a belgrádi és a vajdasági sajtó tükrében* című könyvemnek a megjelenése, amely a magyar forradalom ünnepélyes megemlékezése keretében készült.

A könyv alapja a belgrádi és a vajdasági napilapokban, valamint egyes helyi jellegű hetilapokban megjelent cikkeknek az áttekintése és részbeni interpretálása, idézése. Ezek a Magyarországon 1956-ban történő forradalomról, a menekültek Jugoszláviában való elfogadásáról és végül Nagy Imre és társai sorsáról tanúskodnak.

Az összegyűjtött anyag alapján bővebb bevezetőt írtam, ahol – nem tartva igényt a végleges történelmi értékelésekre – megpróbáltam a történéseket az

* *Ezt az írását a szerző az 1956 és a délkelet-európai országok demokratizálási kísérletei című, 2006. november 16-án, Bukarestben megtartott tanácskozássra készítette*

akkori általános keretbe helyezni. A szöveg részleteiről ez alkalommal nem fogok beszélni. Az interneten – az újvidéki Forum Könyvkiadó honlapján – megtalálható a könyv teljes szövege magyar és szerb nyelven. Megjegyzem, hogy eddig csak a könyv magyar nyelvű kiadása jelent meg, de a szerb kiadás is rövidesen napvilágot lát.

A szimpózium témájával összhangban szeretnék néhány gondolatot és kommentárt elmondani.

Az 1956-os magyar forradalom az 1953-as berlini munkáslázadás és az 1956-os poznani lázadás után következett. Ezeknek a lázadásoknak az oka lényegében hasonló volt: az emberi jogokat elnyomó rideg, totalitárius sztálini rendszer elleni megmozdulás, a Szovjetunió atyáskodó politikai, katonai és gazdasági dominanciája ellen a keleti katonai-politikai tömbhöz tartozó országokban. Ezek közül a magyarországi felkelésnek igazi forradalmi jellege volt. Az akkori sztálinizmus elleni felkelések közül a magyar nép forradalma a legtömegesebb, leghosszabban tartó és jelentőségénél fogva a legmesszemenőbb megmozdulás volt az akkori „népi demokráciákban”, de jellegzetes abból a szempontból is, hogy mind a fegyveres összecsapások idején, mind a felkelés bukása utáni retorzió következményeképpen a legnagyobb emberi áldozatokkal és üldözéssel járt. Mi, korabeli jugoszlávok – köztük a szerbek is – nyugodtan mondhatjuk, hogy az 1948-as, a Tájékoztató Irodával szembeni ellenállásunk jelentette ezeknek az eseményeknek a kezdetét, ami miatt a magyar forradalmat bizonyos elégtételként fogadtuk mindazokért a nehézségekért, nélkülözésért, háborús fenyegetésekért, amelyeken a megelőző nyolc év alatt átestünk.

Már említettem a történelmi keretet. Manapság, sajnos, szemtanúi vagyunk a múlt időszak gyakori meghamisításának, a történetírás a napi politika pragmatikus szükségleteinek alárendelt revíziójának. A volt Jugoszlávia területén ez a tendencia még világosabban jutott kifejezésre, előtérbe helyezve a nacionalista ideológiát, mellyel visszaélve a vezető körök a kegyetlen, véres háborúk folyamán szétrombolták a soknemzetiségű országot, holott a reálsan létező problémákat sokkal kedvezőbb módon, józan hozzáállással, békésen lehetett volna megoldani. De az egymás közötti nézeteltérések nemcsak a volt jugoszláviai térségre jellemzők. Ha közelebbről megtekintjük, például, a magyarországi eseményekre vonatkozó szempontokat, értékeléseket, megfigyelhetjük, hogy azok ma is jelentősen különböznek a forradalom egyes kérdései kapcsán (a forradalom-ellenforradalom kérdése, Kádár János szerepe, Jugoszlávia viszonyulása, különösen a Nagy Imréné sorsával kapcsolatban stb.). Ennek ellenére örömmel megállapíthatom, hogy mind a magyar történészek túlnyomó része, mind a hivatalos magyar szervek értékelései az akkori Jugoszlávia magyar forradalom iránti viszonyulásáról pozitív állást foglaltak.

De térjünk a mai hozzászólásom lényegére! Amint bejelentettem, a közleményem egy – talán szokatlan – negatív, sötét szemszögből tekint a délkelet-

európai országokban folyó demokratizálási törekvésekre. Tulajdonképpen ez alkalommal az említett 1956 utáni folyamatokat lassító, fékező és gátló tendenciákról és tényezőkről akarok szólni s azokat felsorolni.

Vitathatatlan, hogy az ötvenes évek kelet-európai megmozdulásainak első-sorban sztálinizmus elleni jellege volt. Az úgynevezett „népi demokráciákban” – a Szovjetunió diktátuma alatt és annak a mintáját utánóza – merev, bürokratikus rezsimek alakultak. A megszüntetett III Internacionálé helyett újonnan alapított nemzetközi kommunista testület alakult a Tájékoztató Iroda formájában. Ennek az a feladata, hogy a világ összes kommunista pártjait egy ideológiai irányzat alá sorakoztassa, tulajdonképpen a szovjet párt- és állampolitika szolgálatába állítsa. Itt kezdődik az összeütközés a Jugoszláv Kommunista Párttal és annak a kiközösítése, rágalmozása, sőt az ország gazdasági blokádja és katonai megfenyegetése. A minden „népi demokráciában” szervezett koncepciós perek, melyeknek a legmagasabb vezetőség tagjai estek áldozatul, célja Jugoszlávia kompromittálása és imperialista ügynökként való bemutatása, de saját soraiban is a félelem szítása, hogy eleve megakadályozzanak minden másfajta véleményt. Sztálin halála után, különösen a Szovjet Kommunista Párt XX. kongresszusa után, ez a hajsza megszűnt, de a lényeges ideológiai különbségek továbbra is megmaradtak. Hiszen a szovjet vezetőségben 1957-ig megmaradtak a konzervatív irányzat képviselői (Malyenkov, Molotov, Kaganovics, Sepilov), de eltávolításuk után maga Hruscsov sem tudott egészen szabadulni a bolsevista hagyatéktól. Szüntelenül iparkodott a „keleti láger” egységét megszilárdítani, ami újból okot adott ideológiai összetűzésekre a demokratizálást követelő erőikkel. Amikor a Jugoszláv KSZ VII. kongresszusa előtt megjelent a párt programvázlata, az elméleti szinten új összetűzésre került sor, azzal az ürüggyel, hogy ez a program a jugoszláv revizionizmus és újabb árulás bizonyítéka. Hogy ezt bebizonyítsák, új koncepciós pert rendeztek, másfél évi romániai fogva tartásuk után, Nagy Imre és társai ellen. A per áldozataiként Nagy Imre és társai életüket vesztették, éppen mint Rajk, Sólyom, Pálffy és társai 8–9 évvel azelőtt.

Újabb formát kap a szovjet dominancia Brezsnyev korszakában, ezúttal ideológiai szinten, nagyon konkrét gyakorlati következményekkel. A „korlátozott szuverenitás elmélete” a „proletár internacionalizmus” elvén alapult, ami nemcsak az eszmei-politikai hűséget prédikálta, hanem a szocialista országok beavatkozási jogát is mindenütt, ahol véleményük szerint valamilyen veszély fenyegeti őket. Sajnálatos példa erre az 1968-beli „csehszlovák tavasz” néven ismert demokratizálási kísérlet megakadályozása. Augusztus 20-án (véletlenül-e, hogy éppen a magyar nemzeti ünnep napján?) a szovjet csapatok megszállták Csehszlovákiát, egyes szomszédos szocialista országok részbeli és lelkesedés nélküli részvételével. A párt- és állami vezetőséget elhurcolták a Szovjetunióba és – „meggyőzés” után – egy részét meghagyták pozícióján, a többiekeltávolították a politikai életből.

Meg kell azonban jegyezni, hogy abban az időben a kommunista pártok közötti viszonyok már nem voltak olyan ideálisak, mert közben megoszlottak az irányzatok és elveszett az egyöntetűség, úgyhogy a kínai KP Mao Ce Tung vezetésével a szélsőséges baloldali vonalat, az ún. „kulturális forradalmat” képviselte, az Enver Hodzsa vezette Albán Kommunista Párt meg Kína csatlósaként ahhoz az avanturista irányzathoz csatlakozott. Másrészt pedig Romániában Nicolae Ceaușescu önállósulni akart, megszabadulni a szovjet gyámságtól, de a belső romániai viszonyokban még keményebb diktatúrát vezetett be. Az ország népének teljes elszegényedése és a titkosrendőrségre támaszkodó totalitárius rendszer felállítása volt mindennek az eredménye. Az áldatlan helyzet csak 1989 őszen ért véget a román nép felkelésével és a diktátor fizikai eltávolításával.

A volt szocialista Jugoszláviában a helyzet más irányban fejlődött, de nem problémamentesen és nem a fent említett történésektől függetlenül. Ezzel a témával bővebben foglalkozik dr. Ranko Končar. Azért a hozzászólásom folytatásában inkább néhány – a könyvemben említett – kérdéssel szeretnék foglalkozni, valamint az 1949 és 1958 közötti magyarországi koncepciós politikai perekről szóló és a jövő évre várható könyvem kéziratában levő kérdéssel. (A két könyv tulajdonképpen egy tematikai egészet fog képezni.)

A soknemzetiségű Jugoszlávia 1948-ban, a Tájékoztató Iroda határozata után, a két egymással szembenálló katonai-politikai tömb között találta magát. Keletről az ellenséges propaganda és a katonai fenyegetések, nyugatról a bizalmatlanság és a kommunistaellenes erők nyomása alatt.

A Kominform határozata után a keleti országokból megindult egy agresszív propagandakampány, gazdasági blokád és a katonai erők végigvonulása az ország határai mellett, hogy a jugoszláv vezetőséget kapitulációra kényszerítsék. A nyomás külön formáját a koncepciós, ún. kirakatperek képezték, amelyek révén azt akarták bebizonyítani, hogy Jugoszlávia vezetősége revizionista, áruló, az imperializmus ügynöke. Ilyen pereket egymás után rendeztek, Albániától kezdve Magyarországon, Csehszlovákián, Lengyelországon, Románián át Bulgáriáig.

A további értekezésemben azoknál az adatoknál maradok, amelyeket a megjelent könyvemben, valamint a koncepciós perekről szóló könyvem kéziratában használok. Remélem, hogy a tisztelt kollégák átfogóbb adatokkal is rendelkeznek. Ezeket a pereket a Szovjetunió, illetve annak biztonsági szervei és nagyjából Sztálin személyes ellenőrzése alatt szervezték. Az előkészületekben és a hamis vallomások kikényszerítésében a főszerepet a biztonsági szervek játszották, Magyarország esetében az ÁVH, az NKVD „tanácsadóinak”, azaz kihallgatóinak közvetlen részvételével, akik már előzőleg a Szovjetunióban lezajlott tisztogatások során szereztek megfelelő gyakorlatot. Ezeknek a pereknek az idejét és áldozatait az egyes kommunista politikai vezetőségek aktuális

politikai szüksége szerint határozták meg, azzal az elsődleges céllal, hogy saját soraikban megfélemlítésként, az esetleges ellenállás megelőzéseként szolgáljanak, és rendszerint a fővádlottak felett kimondott legszigorúbb büntetésekkel végződtek. Csak Magyarországon 1949 és 1952 között négy nagy pert rendeztek, ezeket egész sor kisebb per kísérte. Az 1950 és 1954 között a bíróságok elé 781 542 személyt állítottak, akik 58,8 százaléka ellen vádat is emeltek. 1952-től 1955-ig 516 000 vádat emeltek 1,1 millió feljelentés alapján. Csak az 1952. év második felében a bíróságok 102 094 személy elleni eljárást szüntettek meg olyan személyek ellen, akiket a nyomozó szervek bűnösnek minősítettek.

Varga László *Kádár bírái előtt* című könyvében, Balogh Sándor *Az 1949–1953-as nehéz idők krónikája* című könyvére hivatkozva közli, hogy a három év legádázabb üldözései alatt több mint 1,5 millió kihágási és bírósági eljárást vezettek Magyarországon. Az országban nem volt olyan család, amely közvetlenül vagy közvetve nem volt érintve ezekben az intézkedésekben, beleértve a legmagasabb állam- és pártfunkcionáriusokat is. Biszku Béla miniszterelnök-helyettes 1962. novemberi jelentése szerint e perek folyamán halálra ítélték és kivégeztek 28 személyt, a börtönökben, vizsgálati fogságban és internáló táborokban 23 személy vesztette életét, a letartóztatástól való félelmében, elkeseredésében öngyilkos lett 4 személy, 6 személy pedig a koncepciók ügyekben kifejtett tevékenységéért érzett felelőssége következtében öngyilkos lett. Az 1956-os évben a politikai elítéltek száma még mindig 7000 körül volt.

1956 decemberében, a Kádár-kormány kezdeti konszolidálása után, megkezdődött a forradalom azon a részvevőinek a letartóztatása, akiknek nem sikerült külföldre menekülniük. A következő három év folyamán kb. 20 000 személyt tartóztattak le, háromezret internáltak és több mint 230-at felakasztottak a rögtönítélő és rendes bíróságok döntései alapján, köztük Nagy Imrét is. Több tízezer embert pedig elbocsátottak munkahelyéről. Csak azután kezdődött egy lazább, lágyabb szocialista rendszer kiépítése, ami gazdasági és szociális téren kicsivel jobb helyzetet eredményezett.

Azonban, az ötödik – Nagy Imre és társai elleni – per is azonos minta alapján volt előkészítve. Ebben a perben, Nagy Imrével az élen, négy személyt ítélték halálra és végeztek ki, egy személy (Losonczy Géza) nem eléggé világos körülmények között a börtönben vesztette életét, a többiek pedig börtönbüntetést kaptak.

A magyarországi perekről beszélve meg kell jegyezni, hogy csak az első – a Rajk-per – volt nyilvános, nagy újság- és rádiópropaganda mellett. A szervezői nagy nemzetközi benyomást kívántak és vártak, de megtörtént az ellenkezője. A világ közvéleményében ez a per a Rákosi-rezsim és a kelet-európai országok politikájának kompromittálásaként folyt le. Mindez valószínűleg tanulságosan hatott a szervezőire, így a további pereket a nyilvánosság szemétől távol tartották, esetleg belső pártvonalon értesítették a párttagságot. Minden ilyen perben

szerepelt az a vád is, hogy a letartóztatottak Jugoszlávia és a nyugati hatalmak utasítására szervezkedtek és működtek, számukra kémkedtek, és szándékukban volt az állami rendszer megdöntése.

Az 1956-os magyarországi forradalmi események kapcsán két kérdéstről létezik bizonyos kételkedés.

Az első kérdés Tito és Nikita Hruscsov november 2-a és 3-a között megtartott titkos brioni találkozására vonatkozik, amelyet a szovjet fél sürgős követelésére tartottak meg. Ezen a találkozón a jugoszláv vezetőség beleegyezését adta a második szovjet katonai közbelépéshez Magyarországon, és Tito szorgalmazására az új magyar kormány miniszterelnökévé Kádárt jelölték, akit előnyben részesítettek Münnich Ferencsel szemben, mert az utóbbi Rákosi idejében nagykövet volt Moszkvában, míg Kádár addig a börtönben ült. Egyeseknek vitás a kérdés, miért egyezett bele Tito a második szovjet közbelépésbe, annak ellenére, hogy Jugoszlávia érezhetően a forradalom pártolója volt. Veljko Mićunović, az akkori jugoszláv moszkvai nagykövet 1977-ben megjelent Moszkvai évek 1956–1958 című feljegyzései szerint ez a beleegyezés kizárólag annál az oknál fogva következett be, hogy úgy ítélték meg: Magyarországon a fejlemények veszélyes irányba terelődnek, ennek következtében a legreakciósabb erők juthatnának hatalomra, azáltal pedig Magyarország nagyon kellemetlen, sőt veszélyes szomszédává válhatna az ország északi határán. Amellett nem kell elfelejteni, hogy Jugoszlávia szintén szocialista ország volt, de a keleti országoktól eltérő irányvételrel, és így a Magyarországnak a demokratizált szocialista irányzat felé hajló erői melletti állásfoglalása érthető.

A másik probléma Nagy Imre és társai ügyére vonatkozik. Gyakran hallhatunk olyan véleményt, hogy Tito, illetve a jugoszláv vezetőség Nagy Imrét kiszolgáltatta a szovjeteknek. A rendelkezésünkre álló dokumentumok bizonyítják, hogy mielőtt Nagyék elhagyták volna a jugoszláv nagykövetséget, írásbeli megegyezés született a jugoszláv és a magyar kormány között arról, hogy Nagyot és társait hazaengedik, hogy szabad elhatározásuk szerint elmenhetnek valamelyik másik országba, és nem kívánják őket felelősségre vonni. Ebből a célból Budapestre utazott Dobrivoje Vidić, az akkori külügyminiszter-helyettes. Nagy Imrét és társait a nagykövetségről való kimenetelük után a szovjet katonák elrabolták, a szovjet parancsnokságra vitték, miután a romániai Snagovba internálták, és az 1958-as koncepciók elkészítéséig ott tartották őket. A jugoszláv tiltakozó jegyzékek után a Kádár-kormány ellentmondásos közleményeket adott ki. Mindezeket a későbbi történések megcáfolták. Egyetlen momentum sem mutatta, hogy a jugoszláv szervek bármilyen formában is szövetkeztek volna a magyar vagy a szovjet szervekkel. Ez nem ésszerű, mert a forradalmi történések ideje alatt a jugoszláv fél határozott állást foglalt a magyar nép szabadságra való törekvései mellett. Egyes diplomatáink állítása szerint Nagy Imre közvetlenül a nagykövetségről való kimenetele előtt saját

kezüleg írt egy kijelentést, amelyben megerősíti, hogy saját határozata alapján megy ki, és köszönetét fejezi ki Jugoszláviának a nyújtott menedékjogért. Ezt a dokumentumot azonban eddig nem sikerült feltárni.

Az októberi felkelés okai és jellege kapcsán kezdettől fogva voltak ellentétes értékelések. Míg a hivatalos magyarországi politika – a Szovjetunióból és a keleti országokból, valamint más kommunista pártokból jövő támogatás és propaganda segítségével – már a Kádár-kormány november 4-i megalakításától az ellenforradalom jellegét hangsúlyozta, a jugoszláv fél úgy ítélte meg, hogy autentikus népi forradalomról, a magyar nép és a munkásosztály bürokrata önkénnyel való elégedetlenségéről, a demokratizálás utáni vágyról és Magyarországot a tömb-, illetve a szovjet politikának alárendelt helyzete elleni megmozdulásról van szó. Ezekről a kérdésekről akkoriban széles körű, ádáz vita folyt a médiában, melyben a figyelem középpontjában, az említett értékelés mellett, a következő témák is szerepeltek: a „személyi kultuszról” szóló tézis, a „Nagyügy”, a szovjet katonai intervenció, a munkástanácsok kérdése, a nemzetközi munkásmozgalom policentrizmusa vagy „egyöntetűsége”, valamint a vita mód-szerére vonatkozó szempontok.

A fent említett kérdésekkel nagyjából kimerül a demokratizálási folyamatokra kerékkötőként ható irányzatok és erők meglátása, nemcsak Magyarországon, de a kelet-európai „népi demokráciákban” is. Nem tartva igényt a teljességre, mert egy ilyen közlemény keretében az nem is lehetséges, remélem, hogy a problémáknak ez az áttekintése is bizonyos ösztönzéseként szolgálhat a további kutatásokhoz.

ON THE FACTORS IMPEDING DEMOCRATISATION EFFORTS IN SOUTH-EASTERN EUROPE AFTER 1956

The author reports on the factors impeding post-1956 processes. Primarily, the paper deals with the Hungarian show trials which were intended to prove that the Yugoslav leadership was revisionist, traitorous and an imperialist agent. Such trials were organised one after the other from Albania, through Hungary, Czechoslovakia, Poland and Romania to Bulgaria. After the December of 1956, the early consolidation of the Kádár government, the arrests of those revolutionaries started who had not managed to leave the country. In the next three years, approximately 20,000 people were arrested, 3000 deported and more than 230 hanged based on sentences by summary and regular courts, among whom was Imre Nagy.

Key words: 1956, democratisation efforts, show trials